

Дозив нечастивог: анализа структуре приповетке и позиција елемента фантастичног

Анализа структуре *Дозива нечастивог* Данице Марковић, њене вероватно најбоље приче (и јединог њеног дела заступљеног у антологијама домаће фантастике)¹ могла би довести до бољег разумевања природе фантастичног елемента присутног у овој приповеци. Атипична конструкција ове приповетке доприноси општем утиску неизвесности које централни догађај оставља за собом.

Оно што као прво пада у очи јесте неповезаност приповетке која се распада на два скоро независна дела, графички одвојена римским бројевима. Први део, за који се слободно може тврдити да има изразито аутобиографски карактер, говори о седам тегобних година које нараторка проводи у паланци, током Првог светског рата и после њега. После увода о непривлачном провинцијском животу, следе подробније жалбе; приповедачко Ја први пут говори о немогућности да ради због ометања комшиница и њиховог непрекидног оговарања. Наводе се, детаљно, и две анегдоте које приказују стање духа у малом месту. Прва говори о човеку са, како приповедачица подругљиво каже, „историјском улогом“, који уходи супругу домаћег угледника приликом њеног љубавног састанка са аустроугарским официром; мада „човек са историјском улогом“ шири вест о томе по читавом месту и прети јавним раскринкавањем прељубнице, после рата одустаје од тога због користи коју може имати од њеног супруга. Друга анегдота се посредно тиче приповедачице: жена коју муж вара налази заобилазан начин да својој супарници стави до знања како је свесна њихове везе – наводи приповедачицу као преносиоца гласине о прељуби, и истовремено исказује своје неверовање у ту гласину. Овде се, дакле, понавља лаж и лагање као основна карактеристика провинцијског живота, али у другој функцији – лаж служи за посредовање истине и упозорења.

¹ *Књига српске фантастике I*, избор и предговор Предраг Палавестра, Београд, СКЗ, 1989, стр. 296-303. Како је у овом издању прича знатно скраћена, сви наводи су дати према: Даница Марковић, *Купачица и змија*, Чачак, издање градске библиотеке „Владислав Петковић Дис“, 2003, стр. 157-171. Неузимање у обзир првог, „реалистичног“ дела приповетке, знатно би умањило њену вредност.

Први део се завршава још једном жалбом приповедачице, овог пута на недостатак добре послуге, и понављањем њене тврдње о немогућности да се ради и бави писањем или читањем.

У другом делу започиње „прави“ заплет. Приповедачица извештава о томе како јој је пошло за руком да се докопа добре књиге, *Васкрслих богова* Дмитрија Мерешковског, и о утиску који је та књига на њу оставила. У причу укључује приказ једне кратке и споредне сцене романа, о умирању папе Александра VI Борције и гласинама о ђаволу који је дошао по његову душу у виду мајмуна; Даница Марковић иде дотле да преноси око страну и по текста, у незнатно скраћеном облику, у своју приповетку од петнаестак страна. На ово се надовезује трећа жалба на немогућност да се ради, и први пут приповедачко Ја помишља на продавање душе ђаволу у замену за писање, уз мешавину скепсе и чежње; међутим, нараторка своју жељу исказује гласно, пред сведоцима, што је класичан преступ у фантастичној књижевности.

Одиста, после три или седам дана (овде вреди нотирати да су, упркос површној неодређености, оба понуђена периода симболички значајна), наступа ноћ без месеца и кључни догађај приче – чулни доживљај садруга у постељи, инкубуса.

Приповедачко ја реагује на овај доживљај одбијањем, сумњом, убеђивањем у неурастенију, али се двоуми (наводећи Хамлета) и за сваки случај чита молитву. Осећање додир се понавља укупно три пута, сваки пут све слабије. Мучена несаницом, она се присећа болесне девојчице којој се јављала жена без главе. Прича се завршава смиривањем, присећањем на љубавна писма из младости, у којима се појављује значајна реченица „ја сам вас довео на праг предсобља бесконачности“, молитвом и Хамлетом који представљају прећутно одрицање од понуђеног ослобођења; уз прве петлове, који по традицији гоне зле духове, нараторка пада у сан а прича се завршава.

Зашто прича има овакву структуру, тако да се после дугог грађења конфликта све завршава антиклимаксом? Прижељкивани и застрашујући ђаво се не појављује у опипљивом телесном облику, нема ни ближег одређења понуде. Цела сцена „ђавољег кушања“ своди се на разматрање душевног здравља приповедачице, при чему се не долази ни до каквог одређеног закључка. Нараторка нам при томе даје врло мало података о себи – сазнајемо, рецимо, да запошљава служавке, из чега се да закључити да се ради о одраслој и самосталној особи – и да спава сама у соби (то се по вољи може тумачити као знак уседелиштва, разведености, удовиштва или мужевљеве одсутности),

као и да не ради, али се бави кућним пословима. Истиче се њена љубав према уметности, коју такође ометају паланачки обичаји.

У тумачењу од помоћи може бити први део приповетке где се гомилају чињенице које погубно утичу на психичку равнотежу приповедачице: затвореност паланке у односу на град, свеопште сплеткарење које ствара загушљиву атмосферу у којој је немогуће бавити се креативним радом, под сталном присмотром суседа, док се емотивни живот срозава на ниво ванбрачних сексуалних авантура (разговори се такође врте само око њих).

Предаја душе ђаволу у оваквом окружењу делује као прихватљива цена већ и за могућност да се неометано ради; нараторка не захтева ни (убичајене уз мотив пакта с ђаволом) богатство, нити младост и здравље, већ само духовну слободу.

Као главни мотиви ове приповетке заправо би се могли одредити неделање и неговор. У првој анегдоти, „човек с историјском улогом“ не одлучује се да пријави неверну жену, већ чак лаже у њену корист. У другој, преварена супруга не решава се да раскринка неверницу већ лаже, пребацујући одговорност на приповедачицу. Може се бранити закључак да поступак приповедачице овде структурално наступа као трећа лаж – она се не одлучује на то да прихвати ђаволу понуду већ се крије иза неурастеније; или, под условом да се уведе џемсовски непоуздан приповедач, отвара се могућност да је она слагала читаоце – јер, прича је написана и ту је пред нама, као доказ обновљене списатељске делатности.

Другим речима, ову трећу причу треба посматрати као још један доказ опште корупције паланачког живота. Активно стваралаштво се за паланку морално изједначава са другим забрањеним стварима, прељубом или чак издајом у рату, или другим неименованим криминалним деликтима какве је обављао „човек са историјском улогом“; креативност је нешто што се прећуткује и гура под тепих. Немост ђавола је истовремено и немост списатељице која жели да напусти паланку и оде у град, попут Чеховљевих сестара које чезну за Москвом. Уводне анегдоте описују пре игре моћи него окружење у коме влада еротска неспутаност; у овом малом месту царују сплетке и празан говор комшиница; насупротив њима истиче се ћутање. Ћутање ђавола подудара се са ћутањем нараторке – њеном неактивношћу у сплеткама, али и са њеним неписањем.

Зла сила у *Дозиву нечастивог*, дакле, није ђаво, већ паланка у Константиновићевом смислу речи. Како он пише у есеју о Даници Марковић у *Биће и језик*,

„За Даницу Марковић Машта није продирање у битност егзистенције, него одвајање од ње: ова краљица претварала је гвоздену пећ сеоске собе у камин, а поезију Верлена или Сили Придома (њој очито ближег) у неку врсту претекста за сањарије о Песнику, тако да је Даница Марковић „читала“, над Верленовим или Придомовим стиховима, далеко више ту своју сањарију о Песнику него исте те стихове. Конкретна поезија Сили Придома растаче се и ишчезава у њеним сањаријама о „роману потресном“ крај гвоздене пећи: те сањарије не дозвољавају Даници Марковић да стварно чита Верлена, и то ништа мање од оних сеоских жена које, „кад је четвртак, или празник који“, долазе да јој олакшају „доколицу“.²

Са оваквим читањем поезије може се упоредити и читање прозе; на примеру *Дозива нечастивог* се одлично може показати на који начин Даница Марковић користи уметничку прозу као грађу за своје сањарије. Њено читање Мерешковског је свакако симболично бекство из своје околине у друго доба и донекле други језик (приповедачица помиње своје тешкоће са хрватским преводом Исе Великановића; друго издање овог превода појавило се 1927, дакле најмање шест година по фиктивном смештању радње и исте године када је ова приповетка објављена у часопису *Мусао*) – али од читавог спектра тема којима се Мерешковски бави, њу највише импресионира део о *гласинама* каквима је окружена и у реалном животу (о баба Цаки која призива ђавола на марјаш). Сама приповедачица помиње као уметнички најуспелији део *Васкрса богова* поглавље „Вјештичје коло“; није наодмет да овде цитирамо неколико кључних одломака из те главе, како бисмо могли успоставити ближу везу између романа и приповетке.

„Касандра гледа прељу и мисли: вазда једно те исто, опет данас, што и јучер, а сутра, што и данас; цврчак цврчи, миш чагрљи, вретено зуји, сухе стабальке прште, заудара бијели лук и репа; опет ми баба свеђ истим ријечима приговара, као да пили тупом пилом...“ (стр. 110)

„Мона Касандра слуша, а тешка јој мрзовоља запала у грлу, гуши ју, стискује јој сљепочице, па би она да плаче, да виче од мрзовоље, као од боли.“ (стр 111)

² Стр. 174, Радомир Константиновић, *Биће и језик* 5, Даница Марковић, Београд, 1983. Просвета, рад, Матица Српска.

„Госпoде, то је дoсaдa! – зaшaпћe мoнa Кaсaндрa и зaклoпe oчe. Сјeтe сe вeсeљa нa вјeштичјeм збoрy, прeврaћeњa Нoћнoгa јaрцa у Диoнисa, ускрcнyћa вeликoх бoгoвa, тe пoмислe:

- Јe ли тo билo у снy или нa јaви? Вaљдa у снy. A oвo, штo је сaдa, – тo је јaвa. Изa нeдјeљe – пoнeдјeљaк.“(стр. 119)³

Мeрeшкoвски oвдe дaјe ситyaцијy врлo сличнy oнoј с пoчeткa припoвeткe; дeвoјкa, мучeнa скучeним и јeднoличним живoтoм, пoстaјe вeштицa и присуствyјe врзинoм кoлy и оргијaмa – aли, oстaјe нeизвeснo дa ли сy у питaњy прaви вeштичји сaбaти или сaмo снoви изaзвaни „вeштичјoм мaшћy“ кoјy oнa кoристe. Дaницa Мaркoвић пoнoвићe кaкo кoнтрaст измeђy сумoрнe свaкoднeвицe и тaјaнствeнoг дeмoнскoг, тaкo и нeизвeснy прирoдy Кaсaндриних визијa.

Oсим oвe, мoжe сe рeћи, сoцијaлнe мoтивaцијe зa склaпaњe пaктa сa ђaвoлoм, пoстoји знaтaн брoј чињeницa кoјe yкaзyјy нa њeгoвy трaдициoнaлнiјy, eрoтскy прирoдy:

- Цeнтрaлнoм дoгaђaјy нe прeтхoдe дeтaљни извeштaји o oсујeћeним нaпoримa дa сe рaди, нeгo o сeксуaлним aвaнтурaмa;
- Ђaвo сe пoјaвљyјe кaкo „тeшкa рyкa“ кoјy припoвeдaчицa oсeћa нa сeби кaдa лeгнe, друг у пoстeљи, нeкo кo сe нaмeштa у крeвeтy пoрeд припoвeдaчицe („У тoм сaсвим јaснo oсeтих с лeђa нeкo тискaњe, кaкo дa нeкo лeжи у пoстeљи пoкрaј мeнe и нaмeштa сe дa yгoднијe лeгнe.“ стр. 168);
- При крaјy сe јaвљa нeжнa yспoмeнa нa цитaт из љубaвнoг писмa, сa директним oбрaћaњeм „јa сaм вaс дoвeо нa прaг прeдсoбљa бeскoнaчнoсти“ кoјa сe индирeктнo пoвeзyјe сa пoнyдoм дeмoнa.

Сeм тoгa, трeбa сe врaтити нa сaм мoтив *инкyбyсa* кoји је у зaпaднoeврoпскoм фoлклoрy нeизoстaвнo дeфинисaн кaкo дeмoнски љубaвник жeнe кoјa чинoм прилeжнoштвa сa ђaвoлoм дoбијa нaтприрoднe мoћи и пoстaјe вeштицa, вoљнo сe изoпштaвaјyћи из друштвeнoг пoрeткa. Свe oвe индикaцијe гoвoрe o нeдвoсмислeнo eрoтскoј прирoди yгoвoрa сa ђaвoлoм, oвдe пoтиснyтoј или прeћyтaнoј.

Нa крaјy, трeбa рeћи јoш и дa је *хипнaгoшкa пaрaлизa* пoјaвa дoбрo пoзнaтa у мeдицини – спaвaчи oсeћaјy тeжaк тeрeт кoји их притискa и oдyзимa им дaх. Oвaј

³ Mereškovski, Dmitrij Sergejevič. Uskrsli bogovi : (Leonardo da Vinci) Velikanović, Iso – prevodilac. Kršnjavi, Iso - autor dodatnog teksta. Zagreb, Moderna knjižnica, 29-34. Текст кoји Дaницa Мaркoвић пaрaфрaзирa нaлaзи сe нa стpaнaмa 501-502.

феномен је и непосредни узрок за стварање мита о мори, (немачки *Alp*), демону који леже на груди женама, прекидајући им дах, и изазива ноћне море.⁴

Овакво психолошки оријентисано тумачење потпуно би уклонило елемент фантастике и претворило ову причу у класичан производ психолошког реализма, уколико посегнемо за чисто психијатријском терминологијом; не постоји никаква објективна потврда о реалности доживљаја нараторке.

Највештији приповедачки потез Данице Марковић у овој причи је, међутим, управо то што нема закључка који би дозвољавао једнозначно тумачење ове приповетке. Читаоци и тумачи на располагању имају довољно елемената да ову причу сврстају било у класичну фантастику са јаком фолклорном подлогом (сам мотив пакта с ђаволом; симболика бројева – седам година проведених у паланци и три, односно седам дана између гласног нуђења душе ђаволу и његовог појављивања; троструко кушање у ноћи без месеца,⁵ које се одбија молитвом и завршава са првим петловима, који према традицији гоне ђавола).

Необичан је избор молитве којом приповедачица гони злодуха; у питању није Оченаш већ део Ускршње литургије (трећи антифон):

„Да воскреснет Бог и расточатсја врази јего, и да бјежат от лица јего ненавидјашчих јего. Христос воскресе из мертвих, смртију смерт поправиј, и сушчим во гробјех живот дарова. Јако ишчезајет дим да ишчезнут, јако тајет восак от лица огња. Тако да погибнут грјешници от лица Божија, а праведници да возвеселјатсја, да возрадујутсја пред Богом.“⁶

Овај текст се да повезати са „живом смрћу“ у паланци; није само молитва за сузбијање Божјих непријатеља већ и потврда вере у васкрсење; Даница Марковић тиме успоставља и трећу тему након паланачког живота и уговора са ђаволом: васкрсење, оживљавање. Није случајно што се прича дешава на пролеће (стр. 162); заједно са насловом романа Мерешковског и овом молитвом, као и наговештеним повратком приповедачице у Београд (стр. 161), може се, евентуално, читати као коначно

⁴ Видети чланак Овена Дејвиса који повезује хипнагошку парализу са привиђењима демона и оптужбама за вештичарење у средњем веку: Davies, Owen: „The Nightmare Experience, Sleep Paralysis and Witchcraft Accusations“, у часопису *Folklore*, Vol. 114, 2003.

⁵ „Помрчина, време без месечине, које је претходило појави младог месеца, свуда је сматрана за крајње неповољно и опасно доба, као и свака просторна или временска граница (праг, међа, поноћ, подне).“ *Словенска митологија*, ред. Светлана М. Толстој, Љубинко Раденковић, Zepher Book World, Београд 2001, стр. 355.

⁶ Текст преузет са <http://www.rastko.org.yu/bogoslovlje/odgovaranje.html> - [_Toc513441109](#) Линк од 19. 5. 2006.

ослобођење од наметнуте друштвене стеге. Ипак, постоје и разлози који говоре против овог тумачења.

Треба се вратити питању: због чега се ова прича завршава антиклимаксом, који је разлог што нараторка повлачи своју понуду и активно се брани, свим средствима која јој стоје на располагању, од халуцинације, односно ђавола? Донекле се њена реакција може тумачити скепсом просвећене, образоване особе која не верује у сеоске празноверице већ у, како сама каже, „неурастенију“; али у тренутку када она почне да се моли, очигледно је да је поред страха од лудила присутан и истински страх од непознатог, без обзира на то да ли је у питању халуцинација или натприродно.

Страх од лудила је у овом контексту разумљив и очекиван код рационалног приповедача; тако помињање девојчице којој се привиђала жена без главе повлачи и жустир коментар – „Но то је било скроз болесно дете, а ја сам умела увек да будем господар својих живаца“. Символика привиђења 'без главе' се, опет, може односити на губитак разума, душевну болест које се нараторка плаши, али и на *безглавост*, пренагљеност њене понуде ђаволу, на ризик који уговор носи („изгубити главу“) или једноставно на притајени страх од интелектуалне смрти у паланци.

На овом месту треба скренути пажњу на мотив звезданог неба који уоквирује појаву ђавола. Једна реченица којом приповедача описује своје душевно стање пре одласка на починак указује на корене њеног страха од натприродног: „Била сам спокојна; никаква трансцендентална идеја није реметила мој мир тога часа. И пуних груди озона а очију звезда одох да спавам.“ (стр. 166) Трансценденталне идеје, дакле, уносе неспокој у душу (питање је да ли би се Имануел Кант сложио са овом тврдњом).

Након борбе са ђаволом, приповедача пада у сан: „Гледала сам звезде које почеше бледети и паде ми на ум један незаборављени егзалтирани дечак, који ме је некад, одавно, упутио у астрономију. Опоменух се његових дугих писама. У једном од њих има ова реченица: „Ја сам Вас довео на праг предсобља бесконачности...“ Ето тражене мисли.“ (стр. 170-171) Бесконачност звезданог неба се може повезати са трансценденталним идејама које ремете спокој; у сваком случају, јасно је да приповедача нема намеру да овај праг прекорачи.

Нечастиви Данице Марковић се подједнако може тумачити као реално постојећи или као ноћна халуцинација; ако читав доживљај посматрамо као производ уобразиље, можемо се определити између неколико различитих узрока овако специфичног привиђења – било неуросе сексуалног карактера, било ослобађања потиснуте жеље за

слободом и бекством из провинције, било материјализовањем страха од непознатог у најширем смислу речи. У сваком случају, амбивалентна позиција овог фантастичног мотива сврстава приповетку *Дозив нечастивог*, према класификацији Цветана Тодорова, у фантастику у ужем смислу: он у свом *Уводу у фантастичну књижевност* разликује три категорије фантастичног у ширем смислу: чудно (неуобичајени догађаји који добијају рационално објашњење), чудесно (неуобичајени догађаји за које се испоставља да су недвосмислено натприродног карактера), и фантастично у ужем смислу – описани догађаји се не могу дефинисати поуздано ни као свакодневни ни као натприродни.⁷ Због тога, као и због вишеслојности симболике и преплитања различитих мотива, ова приповетка квалитетом изразито одскаче од осталих фантастичних дела Данице Марковић (*Како је кума Миленија видела чуму*, *Вампир Пантелија*, *Вештица Сара*) које се лако могу сврстати у класичну фолклорну фантастику.

Резиме:

Природа елемента фантастичног у *Дозиву нечастивог* издваја ову приповетку Данице Марковић од њених осталих дела са фантастичном тематиком: наиме, не ради се о класичној фолклорној фантастици, већ о модерном, психолошки продубљеном фантастичном тексту који нуди више могућности тумачења, нарочито ако се узме у обзир атипична структура ове приче.

Кључне речи:

Даница Марковић, *Дозив нечастивог*, фантастично, демонско, приповедна структура

Abstract:

The nature of the fantastic element in *Call of the Unholy* separates this story by Danica Marković from her other works dealing with fantastic themes: this is not a classical folklore fantasy, but a modern, psychologically rooted text which offers many possible explanations, especially considering the story's atypical structure.

Keywords:

Danica Marković, *Call of the Unholy*, fantastic, demonic, narrative structure

⁷ Тодоров, Цветан: *Увод у фантастичну књижевност*, Рад, Београд, 1987.